

Racjonalści i ortodoksi. Pastor Leopold Otto wobec głównych nurtów w dziewiętnastowiecznym protestantyzmie

The Rationalists and the Orthodox. Pastor Leopold Otto and the Main Currents
in 19th-Century Protestantism

Tadeusz Stegner

Uniwersytet Gdański, Polska

e-mail: tadeusz.stegner@ug.edu.pl

ORCID: 0000-0002-3249-0214

Abstract

Two currents clashed in Protestantism in the 19th century, including in the Kingdom of Poland: the Rationalist, whose adherents believed that the content of the revelation should be interpreted in a manner consistent with the requirements of rational thinking, according to which God should be known through using reason, and the second current, the Orthodox, which strictly followed the principles established by Martin Luther. The former had considerable support among the clergy, the latter among the majority of the faithful. To the Orthodox movement belonged Leopold Otto, a pastor in Warsaw and Cieszyn, editor of *Zwiastun Ewangeliczny* [*The Evangelical Announcer*], the first periodical of Polish evangelicals. In the press and in sermons printed later, he argued with the views of the rationalists. The vehemence of Otto's attacks on rationalism stemmed not only from religious motives, but also from the fact that its supporters were at the same time opponents of the national idea propagated by Otto in Poland.

Keywords

Pastor Otto, rationalism, Protestantism, *Zwiastun Ewangeliczny*, 19th century

Pastor Leopold Otto (1819–1882), duchowny sprawujący funkcje duszpasterskie w Piotrkowie Trybunalskim, Warszawie i Cieszynie, autor wielu prac dotyczących

dziejów ruchów religijnych, redaktor i wydawca „Zwiastuna Ewangelicznego”, pierwszego pisma Polaków ewangelików, był jedną z najwybitniejszych i najciekawszych postaci polskiego protestantyzmu. Znany i ceniony w polskich środowiskach opiniotwórczych, utrzymywał bliskie kontakty m.in. z Józefem Ignacym Kraszewskim. Wykazywał też aktywność na polu politycznym. W przededniu powstania styczniowego był nawet uważany za jedną z ważniejszych postaci polskiego ruchu narodowego. Aresztowany przez władze carskie przesiedział kilka miesięcy w Cytadeli. W czasie pobytu w Cieszynie przyczynił się znacznie do odrodzenia narodowego na Śląsku Cieszyńskim. Był tym, który wskazywał drogę polskim protestantom. Postulował stworzenie polskiego narodowego Kościoła ewangelickiego obejmującego całość ziem polskich od Mazur i Śląska Cieszyńskiego po Królestwo Polskie i Litwę. Powstanie tego Kościoła miało przyspieszyć polonizację Niemców ewangelików, a także przyciągnąć do protestantyzmu polską ludność katolicką¹.

Był wybitnym kaznodzieją, nazywano go nawet „Ewangelickim Skargą”². W wydawanym w Warszawie „Tygodniku Ilustrowanym” w jego nekrologu zamieszczonym na pierwszej stronie czytamy: „Ubył nam znów jeden z dzielnych i wytrwałych pracowników winnicy pańskiej, człowiek, który jako kaznodzieja niezaprzeczenie świetnym był u nas przedstawicielem wymowy religijnej polskiej”³.

Pastor Otto uznawał religię za rzecz objawioną⁴. Przy czym za jedyną prawdziwą wiarę uważał chrześcijaństwo, a z wyznań chrześcijańskich – luteranizm. Swoje credo religijne przedstawił Otto w liście do Kraszewskiego, gdzie w nieco egzaltowanym tonie pisał:

Lecz kto wierzy, że Bóg jest Bogiem jedynym w Trójcy Świętej, że krew Syna jednorodzonego jest odkupieniem naszym i że Syn ten przyjdzie sędzić świat żywych i umarłych: ten póki żyje wolny, pokonany do nowej walki się gotuje, nieprzyjaciołom przebacza a sercem i myślą Bogu oddany⁵.

Warto zauważyć, że w interpretacji Otta był to Bóg sprawiedliwy, ingerujący w sprawy ziemskie, ale jednocześnie srogo karzący tych, którzy go odtrącili. Zdaniem pastora brak wiary bądź jej utrata powoduje tragiczne skutki. W jednym z kazań roztoczył przed słuchaczami apokaliptyczną wizję zdarzeń, jakie ich czekają w przypadku zwątpienia:

¹ Szerzej o postaci Leopolda Otto zob. Tadeusz Stegner, *Bóg, protestantyzm, Polska. Biografia pastora Leopolda Marcina Otto (1819–1882)*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Officina Ferberiana 2000, s. 5–250.

² Ferdynand Hoesick, *Powieść mojego życia*, t. 1, Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1959, s. 221.

³ Ludwik Jenike, *Ksiądz dr Leopold Otto*, „Tygodnik Ilustrowany” 1882, nr 353, s. 209.

⁴ *Prawdziwa religia*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1877, nr 8, s. 170.

⁵ *Korespondencja ks. L. Otto z J.I. Kraszewskim*, oprac. Janusz Narzyński, „Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej” 1967, nr 1, s. 100.

Bóg was oderwie od pnia jak suchą gałąź, i jak sucha gałąź zdeptani będziecie! Mowa wasza zepsuje się i stanie się pośmiewiskiem. W domach waszych obcy mieszkać będą, a wy ich sługami będziecie! Co dzień pijani, nigdy nie trzeźwi, nie będziecie mieli chleba, a lachmany będą szatami waszymi! Na kazalnicych waszych staną wilki drapieżne, [...] aż na koniec Bóg zamknie łona matek, choroby, wojna i cudzoziemszczyzna pochłona was i nie poznają prawniki wasze miejsca, na którymście żyli⁶.

Nasz bohater jako wierny, ortodoksyjny luteranin⁷ uznawał, oprócz tradycyjnych dogmatów chrześcijańskich takich jak wiara w Trójcę Świętą, zmartwychwstanie itp., trzy podstawowe zasady różniące ewangelików augsburskich od innych wyznań: po pierwsze, że Pismo Święte jako „Słowo Boże jest źródłem prawdy i miarą wszystkiego”⁸, po drugie, że podstawą zbawienia jest wiara jako łaska dana od Stwórcy i po trzecie, że człowiek kontaktuje się bezpośrednio z Bogiem. W ślad za Marcinem Lutrem Otto twierdził, że „ksiądz nie jest pośrednikiem między ludźmi a Bogiem, gdyż pośrednik jest jeden Chrystus”⁹. Duchowny protestancki był jedynie członkiem zboru, który z racji posiadanej wiedzy i wiary może przewodzić gminie, natomiast głosić słowo Boże, w myśl protestanckiej zasady powszechnego kapłaństwa, mieli prawo wszyscy wierni. Pastorzy nie byli kapłanami, jak nauczał Kościół katolicki. W protestantyzmie nie ma bowiem sakramentu kapłaństwa. Są jedynie, jak to ładnie ujął Otto, „opowiadacze ewangelii, pomocnicy wiary”¹⁰.

Najwyższym autorytetem w kwestiach wiary, ale nie tylko, był dla niego Luter. Warszawski pastor poświęcił mu stukilkudziesięciostronicową pracę o hagiograficznym charakterze, którą wydał drukiem w 1865 roku. O ojcu reformacji pisał tak:

W Lutrze zesłała Opatrzność męża, który żyjąc w czasach burzliwych, pojmując cierpienia i choroby moralne społeczeństwa, miłując naród, wśród którego się urodził, nade wszystko jednak umiłował słowo Pisma, i dlatego nie nagiął się do pojęć czasowych i światowych, lecz sądził, myślał i reformował wedle słowa Bożego¹¹.

Wierność ewangelii była według autora główną cnotą Lutra.

Pastor Otto był związany z ortodoksyjnym luteranizmem, opartym na dokonanej przez Lutra interpretacji Pisma Świętego, z dość wyraźnie eksponowaną wiarą w piekło, diabły (ingerujące w życie człowieka), antychrysta i cuda dokonywane przez

⁶ Leopold Otto, *Postyla, czyli Wykład Ewangelii i Listów na wszystkie niedziele i święta uroczyste roku kościelnego*, Cieszyn: Towarzystwo Ewangelickiej Oświaty Ludowej 1892, s. 29–30.

⁷ Ignacy Baranowski w swoich wspomnieniach zanotował, że ks. Otto „zaliczał się do ortodoksów kościoła augsburskiego”, zob. idem, *Pamiętniki Ignacego Baranowskiego (1840–1862)*, oprac. Adam Wrzosek, Poznań: Księgarnia Gebethnera i Wolffa 1923, s. 253.

⁸ Leopold Otto, *Marcin Luter – doktor świętej teologii*, Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa 1865, s. 97.

⁹ Idem, *Reformacja*, w: *Encyklopedia powszechna*, t. 22, Warszawa: Nakład, Druk i Własność S. Orgelbranda, Księgarza i Typografa 1866, s. 14.

¹⁰ *Pasterstwo*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1869, nr 3, s. 50.

¹¹ Leopold Otto, *Marcin Luter*, s. 5.

Chrystusa, którego Boskiej natury nie śmiał podważać. Był to luteranizm bliski wyobrażeniom ludowym, stąd sukcesy ks. Otto wśród ludu śląskiego. Można też zaryzykować twierdzenie, że propozycje pastora, w pewnym stopniu, wydawały się bliskie dominującemu w Polsce ludowemu katolicyzmowi¹².

Protestantyzm w przeciwieństwie do katolicyzmu opiera się na słowie. Wśród ewangelików powszechnym zwyczajem było codzienne, głośne czytanie Pisma Świętego, często przed posiłkami. Tak czynił w swoim domu pastor Otto, który uważał, że Biblię „czytać należy co dzień, czytać uważnie i pilnie, zachowując słowo czytane w sercu”¹³. Brak znajomości Pisma Świętego, jego zdaniem, zubażał ludzi zarówno pod względem intelektualnym, jak i uczuciowym.

Otto wspierał poczynania innych pastorów wyznających takie jak on zasady. Z uznaniem pisał o luterskiej konferencji pastoralnej w Lipsku, gdzie „pasterzy ożywiały duch boży”¹⁴. Doceniał osiągnięcia w kształceniu duchownych w ortodoksyjnym duchu na Uniwersytecie Dorpackim, którego był studentem. Alma Mater Dorpatiensis była przezeń nazywana „potężnym heroldem prawd ewangelickich”¹⁵. Był bez wątpienia najwybitniejszym kaznodzieją tradycyjnego luteranizmu, nawiązującego w pewnym stopniu do idei pietystycznych¹⁶, który głosił ewangelię na ziemiach polskich w XIX wieku.

Obok nurtu ortodoksyjnego w dziewiętnastowiecznym protestantyzmie, zwłaszcza niemieckim, rozwijał się bardzo silny ruch racjonalistyczny¹⁷. Wywodził się on z ideologii oświecenia. Już w połowie XVIII wieku na wydziałach teologii protestanckiej wielu – głównie niemieckich – uniwersytetów, pojawił się nowy kierunek teologiczny zwany „neologią”, w którym objawienia zawarte w Piśmie Świętym uznawano za uzasadnienie religii. Wychowani w duchu „neologicznym” teologowie stali się ideologami i propagatorami racjonalizmu, który pod koniec XVIII wieku zaczął dominować w kościołach reformowanych, anglikańskich i luterskich w Anglii, Niemczech, Holandii, Szwajcarii, a także częściowo na ziemiach polskich.

¹² Np. na Mazurach ludność luterska zachowała wiele katolickich zwyczajów: Mazurzy pościli w wigilię, obchodzili niektóre święta maryjne, używali wody święconej; Grzegorz Jasiński, *Kościół ewangelicki na Mazurach w XIX wieku (1817–1914)*, Olsztyn: Towarzystwo Naukowe OBN 2003, s. 254–262.

¹³ Cyt. za: *Kazanie w setną rocznicę urodzin śp. pastora dr Leopolda Marcina Otto wypowiedziane w kościele ewangelicko-augsburskim w Warszawie d. 2 listopada 1919 roku przez ks. superintendenta Wilhelma Angersteina*, Łódź: Drukarnia „Neue Lodzer Zeitung” 1919, s. 4.

¹⁴ *Luterska konferencja pastoralna w Lipsku*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1870, nr 7, s. 148.

¹⁵ *Pogląd na dzieje kościoła ewangelickiego w roku ubiegłym*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1865, nr 6, s. 86–87. Dorpat, obecnie Tartu w Estonii. W XIX wieku działał tam niemieckojęzyczny uniwersytet, na którym znajdował się wydział teologii ewangelickiej, gdzie studiowało wielu Polaków.

¹⁶ Pietyzm – nurt w protestantyzmie w XVII i XVIII wieku, przeciwny racjonalizmowi, propagujący ascezę i rozbudzanie uczuć religijnych.

¹⁷ Maciej Pełczyński, *Mysł racjonalistyczna w twórczości polskich pastorów luterskich w XVIII i XIX wieku*, „Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej”, cz. 1, 1976, t. 18, s. 3–47; cz. 2, 1977, t. 19, s. 159–195.

Racjonalizm, jak sama nazwa wskazuje, kładł główny nacisk na rozum, który był najwyższym kryterium poznawczym, także w dziedzinie wiary. Racjoniści uważali, że treść objawienia należy interpretować w sposób zgodny z wymogami racjonalnego myślenia, a Boga poznawać za pomocą rozumu. Biblię traktowali jako rozprawę filozoficzną, mówiącą o cnocie i szczęściu człowieka, wykład prawa moralnego, odrzucali zaś wiarę w cuda i piekło. Przedstawiciele ruchu dopatrywali się licznych sprzeczności występujących, ich zdaniem, w Piśmie Świętym, np. między Nowym a Starym Testamentem¹⁸. W duchu racjonalistycznym zmieniano agendy¹⁹ i śpiewniki, opracowywano też nowe katechizmy.

Kluczową kwestią w ideologii racjonalistycznej był stosunek do postaci Chrystusa. Wielu duchowych racjonalistów zgadzało się z tezą głoszoną przez francuskiego historyka i filozofa Ernesta Renana (1823–1892), że Chrystus nie był Bogiem, tylko doskonałym człowiekiem. „Uważajmy [...] Jezusa za największego człowieka, jaki istniał” – twierdził²⁰. O ewangeliach zaś pisał, że są „legendami, gdyż przepelniają je opisy cudów i zdarzeń nadprzyrodzonych”²¹. Jeden z wyznawców teorii Renana, paryski pastor reformowany Athanasese Josué Coquerel (1820–1875) w swoich kazaniach krytykował cuda biblijne i odmawiał boskości Chrystusowi, za co został usunięty z Kościoła reformowanego. Pastor Moritz Schwalb z Bremy (1833–1916) posunął się nawet do stwierdzenia, że „Jezus Chrystus Biblii jest to rabin zarażony żydowskimi uprzedzeniami i błędami”²².

Na gruncie niemieckim czołową postacią racjonalizmu był teolog i filozof Dawid Fryderyk Strauss (1808–1871), autor kontrowersyjnej pracy *Żywot Jezusa* (1835), w której ewangelie nowotestamentowe porównywał do starożytnych mitów. Jego zwolennikiem był radca konsystorza Kościoła ewangelickiego w Wielkim Księstwie Badeńskim i dyrektor seminarium Daniel Schenkel, twórca utrzymanej w duchu renowatorskim pracy *Obraz charakteru Jezusa* (1864). Przeciwno tezom zawartym w tym dziele, zwłaszcza kwestionowaniu boskości Jezusa, zaprotestowało w 1864 roku 118 ortodoksyjnych duchownych luterzańskich, uznając Schenkla za osobę, której poglądy są „wprost przeciwne duchowi Biblii i ksiąg symbolicznych”²³.

¹⁸ Pastor racjonalista Johann Caspar Blutschli twierdził np., że „[z]apewne Biblia jest księgą, w której tu i ówdzie zawarte są wielkie prawdy religijne, obchodzące całą ludzkość, lecz to nie wstrzymuje mnie od wypowiedzenia na tym tu miejscu, iż w Biblii znajdujemy także mnóstwo błędów. Bóg nasz stał się czystszy i więcej ludzki jak Bóg, którego wygłasza Stary Testament. Pojęcia, które znajdujemy w Biblii, są dziecinne. Porzućmy więc to wszystko, bo zaprawdę nic na tym nie stracimy” (cyt. za: *Protestantenverein*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1871, nr 8, s. 173).

¹⁹ Agenda – księga liturgiczna zawierająca zbiór modlitw i przepisy ich wykonywania.

²⁰ Ernest Renan, *Żywot Jezusa*, przeł. Andrzej Niemojewski, Łódź: Wydawnictwo Łódzkie 1991, s. 212.

²¹ *Ibidem*, s. 12.

²² Moritz Schwalb, *Die Lehre Jesu nach den drei ersten Evangelien dargestellt*, cyt. za: *Protestantenverein*, s. 173.

²³ *Wiadomości z Kościoła i o Kościele*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1864, nr 18, s. 387.

Zwolennicy racjonalizmu tworzyli w Niemczech Stowarzyszenia Protestantckie (Protestantenverein), grupujące teologów, filozofów i historyków. Kwestionowali oni boskość Chrystusa. W odezwie z 1868 roku czytamy: „bronimy praw [...] pojmowania Chrystusa historycznie i rozumienia go po ludzku”²⁴. Członkowie *Protestantenverein* domagali się możliwości działania i propagowania swoich idei w kościołach.

Skoro wielka część dzisiejszych chrześcijan – czytamy w jednej z odezwo – nie może pojąć Boga w sprzeczności z równie boskimi prawami natury i dlatego odrzuca cuda, jako coś nienaturalnego, przeto i my stajemy po stronie tej większości i przyznajemy podobnemu zapatrywaniu się możność istnienia w kościele protestanckim²⁵.

Wpływy racjonalizmu, aczkolwiek znaczące w protestantyzmie przez cały wiek XIX, uległy osłabieniu w czasach romantyzmu, kiedy to, nie tylko przecież w kwestiach religijnych, rozum nie był już podstawową zasadą poznania, a raczej stała się nią dewiza „Miej serce i patrzaj w serce”²⁶. Odrzucano wówczas, jak czynił to np. nasz wieszcz, Adam Mickiewicz, możliwość rozumowego poznania prawd religijnych.

Na ziemi polskiej racjonalizm teologiczny dotarł w końcu XVIII wieku. Jego idee przynieśli pastory wychowani w racjonalistycznym duchu na niemieckich uniwersytetach. Na Śląsku Cieszyńskim byli to autorzy nowych, utrzymanych w racjonalistycznym tonie katechizmów: pastor w Bystrzycy i senior śląski Andrzej Paulini (1765–1829), pastor w Ligotce Jerzy Heczko (1825–1907) oraz pastory cieszyńscy Gustaw Kłapsia (1799–1865) i Andrzej Żlik (1802–1865). Jan Kubisz wspominał, że wymienieni duchowni „o Bogu uczyli mądrze i rozumnie, ale serce pozostawało zimne”²⁷. Zwolennikiem racjonalizmu, członkiem *Protestantenverein*, wydającym utrzymywany w racjonalistycznym duchu tygodnik „*Neue Protestantische Blätter*”, był zagorzały przeciwnik ks. Otto, Niemiec, ks. dr Theodor Haase (1834–1909), pastor w Bielsku i Cieszynie, który podobno noworocznej ewangelii nigdy nie odczytywał do końca, ponieważ ostatnie jej słowa nie odpowiadały jego przekonaniom teologicznym²⁸.

W Królestwie Polskim najgorętszymi wyznawcami racjonalizmu byli m.in.: pastor Ernest Modl (1794–1860) – u którego Otto był wikarym, Rudolf Zirkwitz (1829–1895) – pastor we Włocławku, oraz pastor warszawski Henryk Bartsch (1832–1899) i Juliusz Ludwig (1808–1876) – długoletni pierwszy pastor zboru warszawskiego i osobisty nieprzyjaciel Otta, propagujący w parafiach nowy katechizm i kancjonał, obydwa

²⁴ *Odezwia Komitetu Stowarzyszenia Protestantckiego*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1868, nr 10, s. 223.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Adam Mickiewicz, *Romantyczność*, w: idem, *Pisma*, t. 1, Lwów: Skład główny księgarni Gebethnera i Wolffa 1929, s. 85.

²⁷ Jan Kubisz, *Pamiętnik starego nauczyciela*, Cieszyn: Wydawnictwo Towarzystwa Ewangelickiego 1928, s. 132. Szerzej o pastora Theodorze Haasem, por. Tadeusz Stegner, *Ewangelicy ziem polskich. Sylwetki wybitnych postaci*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2008, s. 169–187.

²⁸ Tekst noworocznej ewangelii brzmi następująco: „A gdy minęło 8 dni, aby obrzezano dziecię, tedy nadano mu imię Jezus, jak je nazwał anioł, zanim się w żywocie poczęło” (Łk 2,21). Cytowane za wydaniem: *Nowy Testament*, Towarzystwo Biblijne w Polsce, b. m. i r., s. 177.

utrzymane w racjonalistycznym duchu. Ludwigo nowo ordynowanym pastorom kazał przysięgać nie tylko na Księgi Symboliczne Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, ale dodawać do słów przysięgi zdanie „tak dalece, o ile są zgodne z Pismem Świętym i rozumem”²⁹. Najwięcej kontrowersji wywoływały jego kazania. Podważał w nich boską naturę Chrystusa, uważał, że Jezus cierpiał na krzyżu, aby potwierdzić boskość swej nauki. W jednym z nich stwierdził, że „Bóg nie jest dzikim tygrysem łakącym krwi ludzkiej; krew Chrystusa to nie mydliny, którymi można zmyć grzechy swoje”³⁰. W kazaniu zaś na Zesłanie Ducha Świętego w 1860 roku powiedział, że wstydem jest, „aby po upływie 19 stuleci wierzyć w to, czego nie można pojąć rozumem”³¹. Jego wypowiedzi wywoływały oburzenie i zgorszenie części parafian, czego dowodem były liczne skargi kierowane do władz Królestwa³².

Pastor Otto był zagorzałym przeciwnikiem racjonalizmu, chociaż i jemu początkowo idee racjonalistyczne nie były obce. Studia na „zracjonalizowanym” Uniwersytecie Berlińskim i chyba też wikariat pod opieką Modla w Kaliszu wywarły na niego pewien wpływ. Świadczyć może o tym przetłumaczenie i wydanie przez Otta dzieła niemieckiego uczonego, Johanna Eduarda Erdmanna, *Zarys logiki i metafizyki* (Lipsk 1844). Również jego pierwsze kazania, przynajmniej zdaniem jego ucznia pastora Wilhelma Angersteina (1848–1928), były „bardziej etycznego niż dogmatycznego kierunku”³³. Przełom nastąpił w 1847 roku, pod wpływem rozmów z pastorem ze Zduńskiej Woli, ortodoksyjnym luteraninem Georgem Wendtem (1794–1856). Otto zmienił poglądy. Jak wspominał Angerstein, nasz bohater po całonocnej dyspacie teologicznej z Wendtem wrócił z postanowieniem „głoszenia ewangelii Chrystusowej wedle wyznania naszego”³⁴. Wydaje się, że również przeżycia osobiste, w tym śmierć pierwszej żony, mogły mieć wpływ na zmianę nastawienia religijnego Otta.

Od końca lat czterdziestych, przez całe swoje dorosłe życie był już Otto ortodoksyjnym luteraninem. Wynikało to po części z jego fascynacji romantyzmem, ale także z przywiązania do tradycji luterńskiej i polsko-ewangelickiej oraz konserwatyizmu w sferze społecznej i obyczajowej. Nowe prądy, zwłaszcza natury religijnej, były mu obce. Nie uważał on, że Kościół z jego doktrynami powinien się zmieniać wraz z przemianami cywilizacyjnymi tak, aby „odpowiadał żądaniom świata” i stał się „Kościółem postępowym”³⁵. Nie można żądać od „pasterzy, żeby stosowali się do

²⁹ Eduard Kneifel, *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen. Kirche in Polen*, Niedermarschacht: Selbstverl. des Verfassers 1964, s. 119, tłumaczenie własne.

³⁰ *Książeczka pamiątkowa na uroczystość 25-lecia ogólnego synodu pastorów okręgu konsystorskiego ewangelicko-augsburskiego warszawskiego z polecenia synodu napisana dla pastorów i zborów*, Warszawa: s.n. 1905, s. 4.

³¹ Eduard Kneifel, *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen*, s. 120.

³² *Urządzenie duchowieństwa ewangelickiego i sekty baptystów*, Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Centralne Władz Wyznaniowe (CWW), 1036, s. 121–154.

³³ *Kazanie w setną rocznicę*, s. 3.

³⁴ *Ibidem*, s. 4.

³⁵ *Czy chrześcijaństwo jest przeciwne wolności*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1873, nr 1, s. 3.

wymagań czasu, nauczali tego, co się ludziom podoba, i byli sługami tych, którzy im płacą”³⁶. Pastor ma nauczać zgodnie ze Słowem Bożym i tezami Lutra.

Otto przeciwdziałał wpływowi racjonalizmu na różne sposoby. A to poprawił siódme wydanie katechizmu Pauliniego, superintendenta diecezji śląsko-morawskiej Kościoła ewangelickiego w monarchii habsburskiej, częściowo oczyszczając go z naleciałości racjonalistycznych³⁷, a to udostępniał łamy „Zwiastuna Ewangelicznego” przeciwnikom tego nurtu. Jego uczeń i przyjaciel, Angerstein, zaatakował ostro katechizm Heczki, pastora ze Śląska Cieszyńskiego, zarzucając mu „kacerstwo i niewiarę”³⁸, a Otto jako redaktor pisma utrudniał obwinionemu odparcie tych zarzutów. Najczęściej jednak nasz bohater osobiście zabierał głos. Nie podobały się mu zmiany wprowadzane przez racjonalistów do sposobu odprawiania nabożeństw, nowe pieśni kościelne czy innowacje w liturgii. Otto pisał, że „nabożeństwo ogołocono tak, iż wyglądało jak drzewo, któremu poobcinano najbujniejsze konary”³⁹. Pastory związani z nowymi prądami religijnymi propagowali też zmiany w sposobie urządzania cmentarzy. Zalecali unikania stawiania krzyży na grobach, traktując je jako relikty katolicyzmu. Modne stały się wówczas urny i klepsydry. Ksiądz Otto był tym nowym porządkom zdecydowanie przeciwny. Według niego cmentarze winne być wolne „od wszelkiego zbytku” i nie powinny przypominać „ogrodów spacerowych”⁴⁰.

Przed wszystkim jednak Otto sądził, że racjonalizm jest spreczny z nauką Lutra, który wyraźnie mówił, że w sprawach wiary „rozstrzyga nie ludzkie rozumowanie, lecz jedynie Pismo Święte jako Słowo Boże”⁴¹. Uważał, że interpretacja racjonalistów jest fałszywa i uwłacza wierzącym. Stwierdzał:

Socyn, Włoch, Strauss David, Niemiec, Renan, Francuz, i niedowiarkowie angielscy z 18. stulecia badali Pismo, otwierali księgi jego, lecz nie widzieli w nich prawdy Bożej, bo powiedzieli: że prawdą jest tylko to, co rozum ludzki pojąć może! I dziś synowie ludu, pośród którego niemiecka reformacja wzrosła, tak zwani nowoproteſtanci z Schenklem, Baumgartem, Schwalbem i innymi, na hańbę niemieckiego narodu, nadużywając nazwy protestantów, natrzęsają się z cudów biblijnych i policzują, opluwają, krzyżują Chrystusa, Syna Boga żywego⁴².

³⁶ *Pasterstwo*, s. 49–50.

³⁷ Jedno z pytań tego katechizmu brzmiało: „Cóż nas przymusza wierzyć w Boga. Odpowiedź «Nasz własny rozum i sumienie, co też cała natura oczywiście potwierdza»” (Andrzej Paulini, *Nauka ewangelii Chrystusowej dla dzieł szkół ewangelickich na zarządzenie wyższych urzędów*, Berno: R. Rohrer 1844, s. 7).

³⁸ Wilhelm Angerstein, *Odpowiedź na sprostowanie ks. J. Heczki*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1872, nr 11, s. 255–263. Por. całość polemiki: „Zwiastun Ewangeliczny” 1872, nr 8, 10, 11. Odpowiedź ks. Heczki została opublikowana z opóźnieniem w numerze 10 z 1872 roku i opatrzona odpowiednim komentarzem.

³⁹ *Śpiew kościelny w zborze ewangelicko-augsburskim warszawskim*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1879, nr 11, s. 255.

⁴⁰ *Cmentarz*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1869, nr 11, s. 251.

⁴¹ Marcin Mazur [Leopold Otto], *Listy polskiego protestanta*, „Tydzień” 1870, nr 23, s. 220.

⁴² Leopold Otto, *Postyla*, s. 45. Z pozycji katolickich prace Renana atakował filozof ks. Stefan Pawlicki, który autora *Żywotu Jezusa* nazwał „niszczycielem wszelkiej wiary”, zob. Stefan Pawlicki, *Żywot i dzieła Ernesta Renana*, t. 1, Warszawa: skład główny księgarni Gebethnera i Wolffa 1905, s. IX.

Otto twierdził, że racjoniści, stawiając rozum ponad wiarę, przestają być nie tylko protestantami, ale także chrześcijanami. „Kto nie chce w Biblii uznać objawionej prawdy Bożej, niech się nie bawi w chrześcijaństwo – pisał – niech nie usiłuje oczyszczać Biblii, niech ją odrzuci i powie, że przestał być chrześcijaninem”⁴³. Otto tak wyśmiewaną przez racjonalistów wiarę w cuda traktował jako integralną część doktryny chrześcijańskiej. Uznawał, że „kto cudów zaprzecza, ten też zaprzecza [...] głównych artykułów wiary chrześcijańskiej, [...] «ten porzuca Kościół, chrześcijaństwo, a nawet i żywego Boga»”⁴⁴.

Na łamach „Zwiastuna Ewangelicznego” Otto w ostrych słowach potępiał poglądy kwestionujące boskość Chrystusa zawarte w pracach Renana czy Straussa⁴⁵. Jego zdaniem Jezus był nie tylko postacią historyczną, lecz także „osobą wiecznie żyjącą i działającą w rozwoju ludzkości i wewnętrznym życiu chrześcijan”⁴⁶. Krytycznie odnosił też się do działalności Protestantenverein. Uważał, że ci wierni i pastory, którzy do tych stowarzyszeń należą, powinni opuścić Kościół⁴⁷.

Działalność racjonalistów, zdaniem pastora Otto, była wielce szkodliwa dla protestantyzmu i chrześcijaństwa, rozbijała jedność wiernych, powodowała zeświecczenie Kościoła i zanik praktyk religijnych⁴⁸. Odchodzenie od Kościoła tych, którym nie odpowiadał racjonalistyczny punkt widzenia, prowadziło do rozwoju ateizmu i w rezultacie do upadku moralnego społeczeństw:

Falsz i grzech, z łatwością w czyn się zamieniają, ale wypowiedane słowa w kościele prędko nudzą i zniechęcają, po cóż albowiem trudzić się chodzeniem do kościoła, by usłyszeć tam kłamstwo i bluźnierstwa⁴⁹.

Przede wszystkim jednak racjoniści, zaprzeczając boskości Chrystusa, podważali podstawowe zasady chrześcijaństwa. „Jeżeli Chrystus nie jest Bogiem, Biblia jest kłamstwem, kościół teatrem, a słudzy Kościoła największymi zwodzicielami” – wołał Otto z ambony kościoła św. Trójcy w Warszawie⁵⁰. Konflikt z racjonalistami był dla pastora sporem między wiarą a niewiarą, dobrem i złem, Chrystusem i antychrystem⁵¹.

⁴³ *Wniebowstąpienie Pańskie*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1867, nr 4, s. 78; wyróżnienie w oryginale.

⁴⁴ *Cuda*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1867, nr 8, s. 170; przytoczenie w cytacie pochodzi od Straussa.

⁴⁵ *Cudzołóstwo duchowe*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1871, nr 2, s. 26–27.

⁴⁶ *Piąta ewangelia*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1880, nr 12, s. 266. W jednym z kazań w Cieszynie ks. Otto tak mówił o zwolennikach nowego protestantyzmu: „głoszą i piszą, że Chrystus to człowiek tylko i nauczyciel, nie Zbawiciel i Odkupiciel; że umarł nie za grzechy nasze, ale za naukę swoją; że nie wstał z martwych i umarli też nie zmartwychwstaną, a każdy cnotliwy mocą swej cnoty osiągnie jakieś tam niebo!” (Leopold Otto, *Postyla*, s. 24).

⁴⁷ *Protestantenverein*, s. 174.

⁴⁸ Otto uważał, że pod wpływem racjonalizmu wierni w wielu kościołach przestali klękać przed ołtarzem, por. *Wnętrze kościoła*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1880, nr 2, s. 36.

⁴⁹ *Wstępne słowo*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1868, nr 3, s. 54.

⁵⁰ Tadeusz Wojak, *Ks. dr Leopold Marcin Otto – ojciec polskiego ewangelicyzmu*, Warszawa: s.n. 1934, s. 10.

⁵¹ Por. Oskar Wagner, *Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der Evangelischen Kirche im Herzogtum Teschen 1545–1918/1920*, Wien: Verlag Hermann Böhlau Nachf 1978, s. 289.

Pocieszeniem dla niego było to, że racjonalizm nie zapuścił korzeni wśród ludu polskiego, który pozostał wierny idei reformacji. Pisał, że pojedynczy jego zwolennicy należeli

do obozu niemieckiego lub kosmopolitycznego i pod względem moralnym zawsze prawie tacy renegaci upadają nader nisko [...], chylą czoło przed wszystkim co niemieckie [...], bez względu na to, czy się wylęgåo w mózgownicy Hegla czy Schenkla⁵².

Należało zatem bronić polskich ewangelików przed tymi zgubnymi wpływami, gdyż – jak czytamy w „Zwiastunie Ewangelicznym” – „nowo-protestantyzm to trucizna, która zaraziwszy ewangelików polskiej mowy [...], rozszerzyłaby między nimi straszne zepsucie i przyniosła im śmierć duchową”⁵³.

Dla ks. Otto racjonalizm natury zarówno religijnej, jak i filozoficznej był „produkcją plemienia germańskiego” i „dzieckiem myśli pangermańskiej”⁵⁴; na jego gruncie miało się dokonać zjednoczenie Niemiec. Był dowodem upadku moralnego Niemców. Otto znany był ze swego krytycznego stosunku wobec Niemiec i ich polityki germanizacyjnej. Co ciekawe, podobne oceny stanu życia religijnego w Niemczech w owym czasie formułował „Przegląd Katolicki”. Niemcy – pisał ks. Michał Nowodworski – „stoją zawsze otworem dla każdej doktryny [...]. Teorie antychrześcijańskie najwięcej tu mają nauczycieli”⁵⁵.

Czy rzeczywiście – tak jak tego chce Otto – racjonalizm był tak groźny dla protestantyzmu i chrześcijaństwa, trudno teraz rozstrzygać. Na pewno nie był zrozumiały i akceptowany przez niższe grupy społeczne, np. chłopów na Mazurach⁵⁶ czy na Śląsku, ale dla „oświeconego mieszczaństwa” (*Bildungsbürgertum*) stanowił interesującą propozycję i np. kazania pastorów Haasego czy Kłapsi cieszyły się znacznym uznaniem wśród niemieckojęzycznych mieszkańców Cieszyna⁵⁷. Wpływy racjonalizmu wśród duchowieństwa na ziemiach polskich najsilniejsze były w pierwszej połowie XIX wieku, później – kiedy stanowiska duszpasterskie zaczęły obejmować w Królestwie wychowani w ortodoksyjnym duchu absolwenci Uniwersytetu Dorpackiego – jego znaczenie wyraźnie zmalało. Pod koniec XIX wieku zarówno w Królestwie, jak i na Śląsku Cieszyńskim dominowali, zwłaszcza wśród tych przyznających się do polskości, pastory wierni tradycyjnemu luteranizmowi. Duża była w tym zasługa pastora Leopolda Otto.

⁵² Marcin Mazur [Leopold Otto], *Listy polskiego protestanta*, s. 220.

⁵³ *Bezwyznaniowość*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1874, nr 2, s. 40. W jednym z kazań Otto pytał: „Czy wśród was, polskich ewangelików, nie ma takich zaprzańców jak w Niemczech, gdzie w imię postępu zwolennicy Davida Straussa, Schenkla i innych zapierają się nie tylko Lutra, ale i starego Chrystusa Biblii?” (Leopold Otto, *Postyla*, s. 24).

⁵⁴ Marcin Mazur [Leopold Otto], *Listy polskiego protestanta*, s. 220.

⁵⁵ Michał Nowodworski, *Rzut oka na stan Kościoła z końcem 1862 roku*, „Przegląd Katolicki” 1863, nr 1, s. 5.

⁵⁶ Por. Grzegorz Jasiński, *Kościół ewangelicki na Mazurach*, s. 182–189.

⁵⁷ Otto zaznaczał, że „tylko tak zwana inteligencja zaraziła się niewiarą [to jest racjonalizmem – przyp. TS]”, (Leopold Otto, *Postyla*, s. 23).

Ostrość jego ataków na racjonalizm wynikała nie tylko z pobudek religijnych, ale też z tego, że jego zwolennicy byli jednocześnie na ziemiach polskich przeciwnikami idei narodowej przezeń propagowanej, a także, co chyba nie jest bez znaczenia, konkurentami w walce o rząd dusz w zborze warszawskim czy cieszyńskim (Ludwig, Haase). „Prawdziwy ewangelik jest zawsze i narodowcem, zwolennik zaś nowego protestantyzmu hołduje niemczyźnie”⁵⁸ – pisał.

Swoją postawą wobec racjonalizmu religijnego Otto zaprzeczał obiegowym opiniom na temat protestantyzmu, chociażby takim, jakie głosił Zygmunt Krasiński, który w liście do ojca pisał o ewangelikach: „W religii ich nic nie ma poetycznego, wszędzie rozsądek i zimny rozum panuje, a czucia mało lub nic nie ma”⁵⁹, czy ks. Piotr Semenenko, katolicki kaznodzieja, założyciel zgromadzenia zmartwychwstańców, gdy w kazaniu wygłoszonym w Krakowie w 1868 roku stwierdził, że Bóg ewangelicki należy do „rozumowego wytworu”⁶⁰. Otto, zapewne pod wpływem polskiego romantyzmu, ale i chyba też polskiego katolicyzmu, chciał szerzej otworzyć protestantyzm na sferę uczuć i może w ten sposób dotrzeć do ludu polskiego.

W czasach reformacji, obok luteranizmu, powstało wiele innych wyznań protestanckich. Stosunek pastora Otto do nich był zróżnicowany i zależny od ich sposobu interpretacji Pisma Świętego, także w duchu racjonalistycznym. Najbliższe luteranizmowi kierunki oceniał w miarę pozytywnie, te, które odchodziły najdalej od podstawowych dogmatów – negatywnie. Najostrzej traktował arian, zwanych przez niego socynianami (od Fausta Socyna, 1539–1604). Uważał, że obalają oni główne zasady chrześcijaństwa, nie uznając boskości Chrystusa i Trójcy Świętej oraz świętych sakramentów. Twierdził, że można ich traktować jako prekursorów tak przez niego zwalczanego racjonalizmu protestanckiego, ponieważ uznawali oni w „Piśmie Świętym to tylko za prawdę, co się z ludzkim rozumem zgadzało”⁶¹.

W latach siedemdziesiątych XIX wieku wielu zwolenników, zwłaszcza wśród kolonistów niemieckich, zdobywali baptyści, którzy w 1879 roku otrzymali od rządu carskiego prawo do publicznego odprawiania nabożeństw. Otto w związku z tym obawiał się większej ofensywności baptystów oraz utraty wiernych i wzywał duchownych ewangelickich do „czuwania nad powierzonymi im owieczkami wobec owych propagatorów marzycielstwa i wrogów słów chrystusowych”⁶².

Nie cieszyli się sympatią Otta przeciwnik Lutra Tomasz Müntzer (1490–1525) i anabaptyści. Otto uważał, że przywódcy wojny chłopskiej w Niemczech, „mając na

⁵⁸ *Listy śląskie J.I. Kraszewskiego z lat 1841–1866*, Opole: Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk Wydział Języka i Literatury 1966, s. 199.

⁵⁹ Zygmunt Krasiński, *Listy do ojca 1828–1832*, oprac. i wstęp Stanisław Pigoń, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1963, s. 106. Krasiński ubolewał, że przez odrzucenie wiary w czyściec w protestantyzmie nie ma modlitw za zmarłych.

⁶⁰ Z poglądami tymi polemizował Otto, uważając, że ks. Semenenko pomylił protestantów z arianami, por. *Kazanie ks. Piotra Semeneki*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1868, nr 7, s. 148.

⁶¹ Marcin Mazur [Leopold Otto], *Listy polskiego protestanta*, „Tydzień” 1870, nr 13, s. 123.

⁶² *Rok 1879*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1880, nr 4, s. 84.

oku osobiste cele, powodowani nie miłością ludu, ale pychą, pchnęli wzburzone tłumy na niebezpieczną drogę buntu”⁶³. Plany Müntzera zbudowania Królestwa Bożego na Ziemi uważał za sprzeczne z zasadami wiary. Mimo krytycznej oceny nie potępiał radykalizmu religijnego szwajcarskiego reformatora Ulricha Zwinglego (1484–1531), który, w przeciwieństwie do Lutera, nie uznawał żadnych sakramentów, traktując je tylko jako „znaki przypomnienia Chrystusa”⁶⁴.

Z pewną atencją odnosił się Otto do Jana Kalwina (1509–1564); usiłował tłumaczyć nawet jego dość brutalne postępowanie wobec przeciwników religijnych w Genewie (spalenie na stosie Miguela Serveta, 1511–1553). „Obwiniają go o zbytnią surowość – pisał – lecz należy pamiętać przede wszystkim, że Kalwin był prawodawcą kościelno-politycznym i jako taki, jako twórca owego nowego społeczeństwa genewskiego, musiał być nawet nieubłagany”⁶⁵. Otto podkreślał jego skromność w życiu prywatnym i „wielką surowość względem samego siebie”⁶⁶.

Nie podzielał też Otto, podobnie jak Luter, poglądów Kalwina na temat predestynacji. Zwracał natomiast uwagę na silne wpływy racjonalizmu we współczesnym kalwinizmie, zwłaszcza w Niemczech. „Racjonalizm poczynił wielkie spustoszenie w XIX wieku w kościele reformowanym”⁶⁷, konstatował z żalem.

Pewną rezerwę zachowywał wobec Kościoła anglikańskiego, współpracującego z wyznaniem protestanckimi, tradycyjnie antypapieskiego, ale doktrynalnie dość bliskiego katolicyzmowi. Widział on zagrożenie dla tego Kościoła zarówno ze strony racjonalizmu, jak i rozwijającego się w Anglii tzw. romanizmu, nurtu dążącego do wprowadzenia do anglikanizmu pewnych tradycyjnych zwyczajów katolickich. Księża romanisanci postulowali np. zorganizowanie zakonów anglikańskich⁶⁸.

Otto bardzo dobrze orientował się w dziejach Kościołów protestanckich i we współczesnym protestantyzmie. W opracowanych przez niego hasłach do *Encyklopedii Orgelbranda* poświęconych ewangelicyzmowi i reformacji starał się w miarę obiektywnie przedstawić ich doktryny, nie omijając tak oryginalnych w XIX wieku Kościołów, jak np. działający w Stanach Zjednoczonych Kościół mormoński, propagujący wówczas wielożeństwo.

Pastor Otto deklarował, że jest zwolennikiem tolerancji religijnej i współpracy chrześcijan. Jednak czytając jego teksty, trudno odnieść takie wrażenie. Otto nie przebierał w słowach, gdy krytykował rzymski katolicyzm⁶⁹ czy „nowy protestantyzm”.

⁶³ Leopold Otto, *Marcin Luter*, s. 104.

⁶⁴ Idem, *Ewangelicki kościół*, w: *Encyklopedia powszechna*, t. 8, Warszawa: Nakład, Druk i Własność S. Orgelbranda, Księgarza i Typografa 1861, s. 552.

⁶⁵ Idem, *Kalwin (Jan)*, w: *Encyklopedia powszechna*, t. 13, Warszawa: Nakład, Druk i Własność S. Orgelbranda, Księgarza i Typografa, 1863, s. 779.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ Leopold Otto, *Reformacja*, s. 21.

⁶⁸ *Znamiona czasu*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1868, nr 4, s. 77.

⁶⁹ Na temat stosunku pastora Otto do katolicyzmu i różnych odłamów chrześcijaństwa oraz innych religii szerzej w jego biografii, zob. Tadeusz Stegner, *Bóg, protestantyzm, Polska*, s. 155–163.

Można sobie wyobrazić, jak te teksty musiały brzmieć głoszone z ambony, pamiętając, że ich autor znany był z talentów krasomówczych. Jego stanowisko było dalekie od tak dziś modnego, choć rzadko praktykowanego ekumenizmu, ale w XIX wieku o ruchu tym było raczej cicho. Otto twardo bronił swoich przekonań religijnych i zwalczał tych, którzy się z nim nie zgadzali. Był stanowczy, a między obroną swoich racji a brakiem tolerancji wobec odmiennych poglądów granica nie jest dość wyraźnie zaznaczona. Jego opinie były reprezentatywne dla znacznej części polskich środowisk ewangelickich hołdujących tradycyjnemu luteranizmowi i wynikały nie tylko z przesłanek natury religijnej. Należy pamiętać, że na stosunek ks. Otto do innych prądów religijnych znaczący wpływ miały bieżące wydarzenia i jego poglądy w kwestii narodowej, poczucie misji Polaków ewangelików wobec narodu polskiego⁷⁰.

Z nurtem racjonalistycznym mieliśmy do czynienia nie tylko w protestantyzmie, ale także w judaizmie (tzw. judaizm reformowany) czy w katolicyzmie (modernizm), również obecnych na ziemiach polskich⁷¹.

References

- Baranowski Ignacy, *Pamiętniki Ignacego Baranowskiego (1840–1862)*, oprac. Adam Wrzosek, Poznań: Księgarnia Gebethnera i Wolffa 1923.
- Hoesick Ferdynand, *Powieść mojego życia*, t. 1, Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1959.
- Jasiński Grzegorz, *Kościół ewangelicki na Mazurach w XIX wieku (1817–1914)*, Olsztyn: Towarzystwo Naukowe OBN 2003.
- Jenike Ludwik, *Ksiądz dr Leopold Otto*, „Tygodnik Ilustrowany” 1882, nr 353, s. 209–210.
- Kazanie w setną rocznicę urodzin śp. pastora dr Leopolda Marcina Otto wypowiedziane w kościele Ewangelicko-augsburskim w Warszawie d. 2 listopada 1919 roku przez ks. superintendenta Wilhelma Angersteina*, Łódź: Drukarnia „Neue Lodzer Zeitung” 1919.
- Kneifel Eduard, *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Niedermarschacht: Selbstverl. des Verfassers 1964.
- Korespondencja ks. L. Otto z J.I. Kraszewskim*, oprac. Janusz Narzyński, „Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej” 1967, nr 1, s. 95–138.
- Kraśiński Zygmunt, *Listy do ojca (1828–1832)*, oprac. Stanisław Pięgoń, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1963.
- Książeczka pamiątkowa na uroczystość 25-lecia ogólnego synodu pastorów okręgu konsystorskiego ewangelicko-augsburskiego warszawskiego*, Warszawa: s.n. 1905.
- Kubisz Jan, *Pamiętnik starego nauczyciela*, Cieszyn: Wydawnictwo Towarzystwa Ewangelickiego 1928.

⁷⁰ Por. Tadeusz Stegner, *Ks. Leopold Otto (1819–1882). Nowa droga Kościoła ewangelickiego w Polsce*, Bielsko-Biała: „Augustana” 2019, s. 111–169.

⁷¹ Por. Krzysztof Lewalski, Tadeusz Stegner, *Kościół, wyznania, wspólnoty i związki religijne w Królestwie Polskim (1815–1914)*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2022.

- Lewalski Krzysztof, Stegner Tadeusz, *Kościół, wyznania, wspólnoty i związki religijne w Królestwie Polskim (1815–1914)*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2022
- Listy śląskie do Józefa Igancego Kraszewskiego z lat 1841–1866, Opole: Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk Wydział Języka i Literatury 1966.
- Mazur Marcin [Otto Leopold], *Listy polskiego protestanta*, „Tydzień” 1870, nr 13, s. 122–123; nr 23, s. 220.
- Mickiewicz Adam, *Romantyczność*, w: idem, *Pisma*, t. 1, Lwów: Nakład Gubrynowicza i syna 1929, s. 83–85.
- Nowodworski Michał, *Rzut oka na stan Kościoła z końcem 1862 roku*, „Przegląd Katolicki” 1863, nr 1, s. 2–6.
- Otto Leopold, *Ewangelicki kościół*, w: *Encyklopedia powszechna*, t. 8, Warszawa: Nakład, Druk i Własność S. Orgelbranda, Księgarza i Typografa 1861, s. 551–560.
- Otto Leopold, *Kalwin (Jan)*, w: *Encyklopedia powszechna*, t. 13, Warszawa: Nakład, Druk i Własność S. Orgelbranda, Księgarza i Typografa 1863, s. 777–781.
- Otto Leopold, *Marcin Luter – doktor świętej teologii*, Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa 1865.
- Otto Leopold, *Postyla, czyli Wykład Ewangelii i Listów na wszystkie niedziele i święta uroczyste roku kościelnego*, Cieszyn: Towarzystwo Ewangelickiej Oświaty Ludowej 1892.
- Otto Leopold, *Reformacja*, w: *Encyklopedia powszechna*, t. 22, Warszawa: Nakład, Druk i Własność S. Orgelbranda, Księgarza i Typografa 1866, s. 13–16.
- Paulini Andrzej, *Nauka ewangelii Chrystusowej dla dzieciaków szkół ewangelickich na zarządzenie wyższych urzędów*, Berno: R. Rohrer 1844.
- Pawlicki Stefan, *Żywoć i dzieła Ernesta Renana*, t. 1, Warszawa: Skład główny Księgarni Gebethnera i Wolffa 1905.
- Pełczyński Maciej, *Mysł racjonalistyczna w twórczości polskich pastorów luteranckich w XVIII i XIX wieku*, „Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej”, cz. 1, 1976, t. 18, s. 3–47; cz. 2 1977, t. 19, s. 159–195.
- Renan Ernest, *Żywoć Jezusa*, przeł. Andrzej Niemojewski, Łódź: Wydawnictwo Łódzkie 1991.
- Stegner Tadeusz, *Bóg, protestantyzm, Polska. Biografia pastora Leopolda Marcina Otto (1819–1882)*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Officina Ferberiana 2000.
- Stegner Tadeusz, *Ewangelicy ziem polskich. Sylwetki wybitnych postaci*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2008.
- Stegner Tadeusz, *Ks. Leopold Otto (1819–1882). Nowa droga Kościoła ewangelickiego w Polsce*, Bielsko-Biała: „Augustana” 2019.
- Urządzanie duchowieństwa ewangelickiego i sekty baptystów*, Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Centralne Władz Wyznaniowe (CWW), 1036.
- Wagner Oskar, *Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der Evangelischen Kirche im Herzogtum Teschen 1545–1918/1920*, Wien: Verlag Hermann Böhlau Nachf 1978.
- Wojać Tadeusz, *Ks. dr Leopold Marcin – ojciec polskiego ewangelicyzmu*, Warszawa: s.n. 1934.
- „Zwiastun Ewangeliczny” 1864–1874, 1877, 1879, 1880.